

‘De Papegaai’

Moeizaam bouwen en breken aan de Kalverstraat

Een openstaande zware eikenhouten kerkdeur met een donkere portiek, de beelden van de H. Joseph en een papegaai op zijn stok tussen de open inloopwinkels (afb. 1a-1b). Dat de winkelhuizen ooit adverteerden ‘Naast de kerk De Papegaai’ geeft aan dat deze kerk ingebed was in het dagelijks leven en bij de stad hoorde. Al op oude foto’s wierpen dames begerige blikken op de etalages van het juweliershuis Van Pampus naast de kerk of deden een meer doordachte aankoop bij Singer naaimachines en het roemruchte modehuis Gerzon. Een tegenstelling tussen doordacht en begerig die Antoon Molkenboer (1872-1960) in 1934 liet zien in zijn mozaïek in het voorportaal met een voorstelling van Maria Magdalena als een boetvaardige, voor Christus geknielde vrouw als model voor ‘De wereldse vrouw’.

door **Guido Hoogewoud**

1a Het exterieur aan de Kalverstraat

1b De papegaai op de stok

En terwijl roemruchte namen als Gerzon sneefden, bleef de kerk in stand, op zeer kostbare en gewilde grond. Sinds 1940 niet meer als een parochiekerk voor de binnenstad, maar als inloopkerk onder de titel 'Een kwartier voor God'. Een kerk, 'waar alles nog in het Latijn gaat en de vernieuwers (lees: vernielers) geen poot aan de grond krijgen', dixit Reve.¹ De kerk van het Gregoriaans, onder leiding van Wim van Gerven uitgevoerd door de Schola Cantorum van Amsterdamse studenten (1967-1978). Deze traditie wordt nu door anderen voortgezet.

De bouwgeschiedenis van deze kerk kende vijf bouwfasen in 1710, 1848, 1899, 1903-1908 en 1912-1914, in beeld gebracht tijdens een opgraving van Stadsarcheologie.² De eerste bouwfase, beschreven door Wagenaar – 'In de Kerke, een fraai, hoog gebouw, zyn twee galerijen; de onderste rust op vier ronde kolommen' – werd hierdoor bevestigd.³

In 1848 ontstond het rijzige interieur van een drieschepige ruimte zoals wij die nu kennen; geprofileerde pijlers met verfijnde kapitelen dragen galerijen tussen de spitsbogen (afb. 2). In het schip roodpluchen bankjes, met in het koor het hoogaltaar met torenbekroning – als stralend middelpunt – en terzijde daarvan de preekstoel, beide ware meesterstukken van schrijnwerkerskunst. Aan de wanden kleurige kruiswegstaties en gebrandschilderd glas uit verschillende perioden.

De kerk van G. Moele

De kleine kerk van 1710 bleef intact tot 1848. Op de plaats van Kalverstraat 56 en 58 ontwierp meester-timmerman Gerrit Moele jr. (1796-1857) een uitbreiding van het schip met twee traveeën. Na de aanbesteding in februari nam het bouwproces acht maanden in beslag, de eerstesteenlegging op 26 mei, de inwijding op 18 december door Mgr. C.L. baron de Wijckersloot (1786-1851) – van het Hollandse missiegebied 'in parte infidelium'. 'Deze kerk, die van heden den naam van Sint Jozefskerk zal dragen, is vervaardigd in gothischen stijl, naar de ordonnantie van den heer G. Moele, architect te dezer stede, doch nog niet geheel voltooid. Tot het plan behoort nog een kapitale voorgevel in de Kalverstraat, in den zelfden bouwtrant, en hieraan zal later worden gevolg gegeven', aldus een krantenbericht.⁴

De nieuwe driebeukige ruimte was een lichte, ruimtelijk op de laatmiddeleeuwse gotiek geïnspireerde constructie, de pijlers met houten kern zijn met stuc bekleed. Het was

Foto: Roos Aldershoff

2 Zicht in het schip

'een efemere gotiek', subtiel gemodelleerd in stucwerk, die zich nog altijd laat lezen als een vroege verkenning van de gotische bouwkunst. Echter zonder de toepassing van de constructieve beginselen, die voor P.J.H. Cuypers (1827-1921) en anderen leidend waren in hun doctrinaire of programmatische neogotiek.⁵ Koning Willem II, onze 'gotische' koning, had een sterke voorkeur voor deze middeleeuwse bouwkunst, getuige diens paleizencomplex in Den Haag, de Gotische Zaal (1840-1842) en de galerijen voor de koninklijke kunstcollectie (1844-1848), afgebroken in 1883.⁶ Ook zijn paleis uit 1847-1849 (nu raadhuis) in Tilburg en de Goirkesse kerk aldaar illustreren een wisseling van spoor.⁷ De spitsboogvorm steeds scherp afgetekend tegen strak muurvlak, met gotisch ornament. In Amsterdam was stadsarchitect J. Janssen de eerste die

deze stijl toepaste, met zijn oranje bakstenen gevel van de English Episcopal Church aan de Groenburgwal. Later was het voor Theodorus Molkenboer (1796-1863) een vrijheid van keuze. Hij ontwierp zowel het verfijnde classicistische interieur van 'De Duif' (1857), als de op gotische motieven geïnspireerde ruimte van de Redemptoristenkerk (1852-1854) aan de Keizersgracht.

Moele was een man van de praktijk. Ook was hij met Johannes van Straaten in 1841 medeoprichter geweest van de Maatschappij tot Bevordering der Bouwkunst. Zijn naam is verbonden aan de 32 pakhuizen aan het Entrepotdok en de herbouw van de Ronde Lutherse Kerk na de brand van 1822. Dit project kwam tot stand naar ontwerp van stadsarchitect Jan de Greef (1734-1834) en Tieleman François Suys (1783-1864); Willem Springer sr. (1778-

1857) was de aannemer. Wellicht had Moele in de bibliotheek van de Maatschappij het verzameld werk van de architect Karl Friedrich Schinkel (1781-1841) bestudeerd.⁸ Als ruimtelijk concept kan diens Friedrichswerdersche Kirche in Berlijn (1830) een inspiratiebron zijn geweest. Ook De Papegaai kreeg drie beuken met zijgalerijen, in stucadoorsgotiek.

Opmerkelijk is de eenheid in het interieur tussen de ‘middeleeuwse’ inspiratiebron en de op de renaissance geïnspireerde beschrijving, de laatste in de gangbare Zuid-Nederlandse en Belgische ateliertraditie. Zo zijn de kruiswegstaties van Carel Frans Philippeau (1825-1897), een zacht Raphaëlesk kleurenpalet, in houten omlijstingen gevat onder ‘gotische’ Tudorbogen (W.J.J. Offenbergh, ca. 1855) (afb. 3). Hoewel ogenschijnlijk tegenstrijdig, zag architectuurhistoricus Cees Peeters hun verwantschap: ‘beide stijlen hadden een gemeenschappelijke wortel in een gematigd romantisch levensgevoel, in aandacht voor een als nobel ervaren zacht vloeiende lijnvoering, een zachtzinnige gebarentaal en gelaatsuitdrukking, een stijl die zich richtte naar de sculptuur van Canova en Thorvaldsen en naar de schilderkunst der Nazareners’.⁹ Aan dezelfde bron leefde zich Stephen Louis Veeneman (1812-1888), uit de ‘kunstwerkplaats voor kerkelijk beeld- en lof snijwerk’. Van deze restaurator van de Sint-Janskathedraal in Den Bosch stammen het hoofdaltaar en de preekstoel (afb. 4). Dit waren geen fabrieksproducten, er was een jaar aan gewerkt! ‘De Hr. Louis Veeneman, beeld- en ornamentsnijder, alhier, stelde gisteren en heden ter dezer stede voor de beminnaars der kunst ten toon, een uit zijne ateliers voort-

4 De preekstoel met zicht naar de noordzijde van het transept

3 Kruiswegstaties van Philippeau

Foto: Roos Aldershoff

Foto: Roos Aldershoff

komend Gotisch altaar, bestemd voor de inwendig in dien stijl herbouwde kerk de Papegaai te Amsterdam. Dit prachtig kunstwerk is sierlijk en schoon bewerkt, het snijwerk is uiterst zorgvuldig met kunstgevoel en doorschijnend bewerkt, terwijl het geheel op meetkundige gronden naar den aard is uitgevoerd', zo schreef het *Handelsblad*.¹⁰ Voor de parochianen moet de laatmiddeleeuwse pracht van *katholiek* Amsterdam als het ware zijn teruggekeerd. Als een middeleeuws sacramentshuis is dit altaar piramidaal opgebouwd, de hoge torenbekroning draagt de verzezen Christus, op de tombe is, passend voor een Josephkerk, de uitbeelding van het huwelijk van Maria en Joseph voorgesteld.

Nieuwe uitbreidingen

De voorgenomen sluiting van de 'Franse Kerk' aan de Nieuwezijds Voorburgwal was de aanleiding voor nieuwe uitbreidingen tussen 1903 en 1908. Petrus Johannes Bekkers (1859-1918) ontwierp een driezijdig gesloten apsis en dwarsbeuk met vieringtorentje. Sindsdien is er klokgelui over de Kalverstraat. Het bestaande koor en de in pandige huisjes aan de Moriaansteeg tussen de kerk en de Nieuwezijds Voorburgwal werden afgebroken en met de bouw van een nieuwe pastorie was er een einde gekomen aan het verborgen bestaan van de kerk (afb. 5).

Deze pastorie was geen lang leven beschoren, want boven de ingang van de huidige pastorie (J.J.L. Moolenschot) op Nieuwezijds Voorburgwal nr. 293-295 staat de jaartalsteen 1914, en de Madonna met kind en de H. Joseph, 'figuren uit de oude pastorie (van 1908) die moesten worden uitgehakt en herplaatst' (afb. 6). Maar ook was de kerk aan de voor-

Collectie Stadsarchief

5 De pastorie uit 1908 aan de Nieuwezijds Voorburgwal 293, prentbriefkaart circa 1910

name Kalverstraat 'doorgebroken'. In een opmerkelijke vergroting met twee traveeën (1899) ruimden de winkelpanden 54 en 56 het veld voor de al in 1848 aangekondigde natuurstenen neogotische voorgevel met ingangspartij, één raam breed (Antonius Cornelis Boerma, 1852-1908).¹¹ Vergelijkbaar is de vergroting van De Posthoorn aan de Haarlemmerstraat (1897-1899): winkelpanden maakten daar plaats voor de twee torens met narthex en een voorplein.

Lieu de memoire en kunstschaten

In De Papegaai kreeg de kerkelijke identiteit een nieuw, weliswaar uitwendig nog verschoelen, ruimtelijk karakter. In de vroege neogotiek van het interieur kondigde zich de programatische of doctrinaire neogotiek aan, die na het herstel van de Bisschoppelijke Hiërarchie in 1853 ingang vond. Ten gevolge van deze

wisseling van spoor in de herrezen Katholieke kerk was er geen plaats meer voor de schilder- en beeldhouwkunst van de bestaande kerkinterieurs.

Tweeëntwintig huiskerken had Wagenaar in 1765 geteld,¹² en deze 'staties' – zoals 'Het Boompje' aan het Rokin, 'De Pool' aan de Prins Hendrikkade en de Franse Kerk aan de Nieuwezijds Voorburgwal, om er maar enkele te noemen – gaven aan Amsterdam het aanzien van een Venetië van het Noorden,¹³ mede door hun rijke interieurs, zoals een Rubens in 'De Pool' en tien 'lindenhouten tondi' van Jacob de Wit¹⁴ uit 1740 in de Franse Kerk. Werken uit deze cultuurperiode werden als losse inventarisstukken in de interieurs van de volgende generatie opgenomen of maken nu deel uit van museumcollecties, zoals van 'Ons Lieve Heer op Solder'. Naast de naar het Begijnhof verhuisde mirakeldevotie werd De Papegaai zo

Bron: Google Maps

6 De kerk van bovenaf gezien met links de Nieuwezijds Voorburgwal en rechts de Kalverstraat

een 'lieu de memoire', een plaats van herinnering van katholiek Amsterdam, vergelijkbaar met de Mirakelkolom aan het Rokin.¹⁵ De kerk herbergt onder andere altaarfragmenten van de Franse Kerk en de Heilige Stede (het torenkruis op de vieringtoren).¹⁶ Tevens kreeg het Lourdesraam van de Catharinakerk aan het Singel een plaats als herinnering aan deze in 1939 afgebroken kerk.¹⁷

Maar ook het eigen bezit was het vermelden waard. 'Men heeft in deeze Kerke, verscheiden fraaije schilderyen; ook eenigen van De Wit, en daar onder eene, de Krooning der Lieve Vrouwe verbeeldende' (afb. 7), schreef Wagenaar. Dit werk hangt nu in het transept.

De Franse Kerk van de Karmelieten, huis-kerk van de Franstalige gemeenschap (1733), werd bekend als de parochiekerk van de schrijver Jozef Alberdingk Thijm (1820-1889) en is, zoals gezegd, als bijkerk van de Papegaai in 1912 gesloten, verkocht en afgebroken. Voor het Venetië van het Noorden waren deze afbraak en de veiling van het interieur een gevoelige aderlating, sindsdien maken de door Wagenaar geroemde tondo's van Jacob de Wit deel uit van de collectie Thyssen-Bornemisza.¹⁸ Tegenwoordig illustreert het zakenpand Nieuwezijds Voorburgwal 312-314 (1913) in materiaalgebruik en indeling van de gevel de snelle karakterverandering van de in 1884 gedempte gracht naar de Amsterdamse 'Fleet Street' van de twintigste eeuw.

Naar de huidige maatstaven was de verkoop en afbraak van de Franse Kerk – afgebroken in 1911 en in terugblik een Gesamtkunstwerk en kerkelijk topmonument – ten gunste van de moeizame vergroting van De Papegaai een merkwaardige keuze. Het was echter een

7 Jacob de Wit, *De kroning van Maria*

Foto: Roos Aldershoff

keuze die toenmalige kerkpolitieke opvattingen weerspiegelde en verdedigd werd door de toenmalige pastoor Nolet. Overwegingen van monumentenbehoud legden toen nog geen gewicht in de schaal; pas in 1938 plaatste Jan Kalf de Ronde Lutherse Kerk op de monumentenlijst om afbraak te voorkomen.

Aan langdurig bouwen en breken in de Kalverstraat danken wij de 'oergezellige Amsterdamse kerk' van Gerard Reve. 'Als je weder voor mij in de Kerk De Papegaai kaarsen gaat ontsteken voor Maria (afb. 8), tegen mijn drankzucht, moet je proberen te knielen ook, voor Haar altaar', zo schreef hij aan Simon Carmiggelt.¹⁹

Foto: Roos Aldershoff

8 'Als je weder in de kerk kaarsen gaat ontsteken bij Maria ...'

NOTEN

- 1 Citaat uit: G. Reve, *Zondagmorgen zonder zorgen*, Amsterdam/Antwerpen 1995, p. 95.
- 2 'Schuilkerk de Papegaai Archeologische opgraving Kalverstraat (2004)' in: AAR (Amsterdamse Archeologische Rapporten) nr. 16, 2008.
- 3 J. Wagenaar, *Amsterdam, in zyne opkomst, aanwas, geschiedenissen, voorregten, koophandel gebouwen, kerkenstaat, scholen ... en regeeringen*, [Amsterdam, VI, 'Kerken der Roomschegezinden'], Amsterdam 1765, p. 213-218, (213).
- 4 *Nieuwe Rotterdamsche Courant*, 20-12-1848, p. 1.
- 5 'Verslag van de Subcommissie van de Situeringscommissie van het Bisdom Haarlem' in: *Analecta voor het Bisdom Haarlem*, Haarlem, januari 1968.
- 6 R. van der Laarse, 'Koninklijk erfgoed van het verlies, het Haagse Willemsparkhof in negentiende-eeuwse Europese context' in: *Bulletin KNOB*, 2010, p. 5.
- 7 De Goirkese kerk (1835-1839), gebouwd met steun van (toen nog kroonprins) Willem II. Zie: J. van Hest, *O, prachtig huis! De Goirkese kerk van Tilburg: geschiedenis, gebouw en inventaris*, Tilburg 2015.
- 8 'Sammlung architektonischer Entwürfe, Berlin 1819-1840' in: C.P. Krabbe, *Ambacht Kunst Wetenschap*, Zwolle/Zeist 1998.
- 9 C. Peeters, 'De Sint Jan van den Bosch in de negentiende eeuw, een geschiedenis van goede bedoelingen' in: *Bulletin KNOB* 72 (1973), p. 133.
- 10 *Algemeen Handelsblad*, Amsterdam, 12-06-1850, p. 2.
- 11 'De St. Josephkerk, genaamd De Papegaai in de Kalverstraat te Amsterdam, thans wegens de ondergane vergrooting eenige dagen gesloten, wordt Zaterdag 16 dezer weder voor de godsdienstoeeningen in gebruik genomen met het nieuw aangebouwde gedeelte. Ook aan de achterzijde dezer bijkerk is een toegang voor de kerkgangers opengesteld. Deze is nog zeer smal doch zal door slooping van een gedeelte huis, aanmerkelijk worden verruimd' in: *De Maasbode*, Rotterdam, 10-12-1899.
- 12 Zie ook: W. Tepe, *OP, XXIV paepsche vergaderplaatsen, schuilkerken in Amsterdam*, Amsterdam 1984.
- 13 Henry Havard, *Amsterdam et Venise*, Paris, 1876: 'A l'époque ou j'habitais a Amsterdam, il ne m'est guere arrivé de prononcer, devant un étranger, le nom de cette grande et belle ville sans l'entendre immédiatement appeler la Venise du Nord'.
- 14 Wagenaar beschreef: 'tien fraaie Basrelieven, in rosachtig grau, of lindenhoutsleur, van den beroemden De Wit geschilderd, verbeeldende de Evangelisten en de voornaamste kerkvaders'. In 1912 zijn ze geveild bij Frederik Muller.
- 15 Zie voor 'plaatsen van herinnering' bijvoorbeeld: Jo Tollebeek o.r., *België, een parcours van herinnering. Plaatsen van geschiedenis en expansie*, Amsterdam 2008.
- 16 P.J. van Dael, *De Papegaai, R.K. kerk van de Heilige Petrus en Paulus*, Amsterdam 2007.
- 17 Dit raam gedenkt de stichting van de Broederschap van de Geestelijke Bedevaart tot O.L. Vrouw van Lourdes in 1885 en is in 1939 naar De Papegaai overgebracht.
- 18 Collectie Thyssen-Bornemisza, gesticht door August Thyssen (1842-1926) en zijn zoon Heinrich (1875-1947), gevestigd in de Villa Favorita in Lausanne, sinds 1992 in Madrid, Palacio Villahermosa.
- 19 Gerard Reve, *Brieven aan Simon Carmiggelt 1971-1975*, Amsterdam 1982.